

LIMESUL TRANSALUTANUS

M. CRISTUDOR

Imperiul roman, expresie a extinderii teritoriale efectuată prin forța armelor, inaugurată de Augustus și completată de urmașii săi, cunoaște în perioada premergătoare războaielor dacice ca limită în peninsula Balcanică-fluviul Dunărea.

Instaurarea limesului roman pe obstacolul natural Dunărea, era un pericol permanent pentru geto-dacii aflați în părțile septentrionale ale fluviului care prin dese incursiuni efectuate peste limita sacră a imperiului, realizau dezideratul apărării propriilor teritorii.

Teritoriile de pe malul stîng al fluviului în speță Muntenia și sudul Moldovei locuite de populațiile getice și dacice consemnate și în „Geographia” lui Ptolemaeus erau puternic impregnate de cultura elenistică și romană.

Cucerirea Daciei de către romani va afla Muntenia și sudul Moldovei dependente de MOESIA INFERIOR și supravegheate în partea de sud de fortărețele ce compuneau limesul dunărean, iar în zona subcarpatică de castele și trupele ce asigurau stabilitatea acestei centuri strategice. Este vorba de castele Draja, Mălăești, Tîrgușor, Pietroasa, Rucăr, care constituiau „Talsperre” în văile munților Carpați.

Felul cum era încercuită Muntenia are unele similitudini cu Cîmpurile Decumate dintre Rin și Dunăre încorporate la imperiu și protejate de o linie artificială de apărare, în interiorul căreia „o numeroasă populație își statornicise așezările sub ochii indulgenți ai romanilor”¹.

Situația Munteniei după războaiele dacice se poate reconstitui ipotetic după documentele de epocă în special papyrusul lui Hunt sau pridianus cohortis I Hispanorum veterana quingenaria equitata² care arată că teritoriile muntene dintre Olt — Buridava și Piroboridava la sfîrșitul celui de al doilea război dacic aparțineau de Moesia Inferior³.

La moartea lui Traian are loc un atac concomitent al roxolanilor și iazigilor acțiune coordonată cu ridicarea de revoltă a dacilor liberi ce va duce la incendierea castrelor din zona subcarpatică și retragerea armatei ce cantona aici.

¹ L. Homo, *Le haut Empire*, ed. Glotz, Paris, 1933, p. 400, 402.

² G. Cantacuzino, *Un papyrus latin relatif à la défense du Bas-Danube*, R.H.S.E.E., V, 1928, pp. 38—74.

Atacul cel mai puternic a venit dinspre răsărit ceea ce arăta vulnerabilitatea acestei părți pentru contractarea căreia Hadrian construiește valul Tulucești-Traian⁴ și o serie de castre în interiorul Munteniei menite să substituie distrugerea prin violență a celor care apărau trecătorile carpatine dinspre aceste părți, prefigurând astfel viitorul limes Transalutanus.

Noua organizare administrativ a Daciei operată de Hadrian găsește Muntenia renunțată de către romani și pusă sub observare strictă a armatelor imperiale ce o înconjurau din toate părțile. Retragera armatelor subcarpatice al cărui scop strategic era diminuat de existența castrelor de pe linia internă a Carpaților, evidenția puterea defensivă a limesului dunărean și a castrelor de pe linia Oltului care făceau legătura între Dunăre și cetatea carpatină — centrul provinciei romane.

Raportată la timpul respectiv, clemența romanilor față de roxolani concretizată în părăsirea Munteniei și sudul Moldovei nu ni se pare de bun augur atita timp cit nu se luau măsuri în consecință reclamate de părăsirea liniei de castre subcarpatice ale căror trupe oricum erau imobilizate cit timp dinspre Transilvania puternicile castre de la Comălău, Hoghiz, Olteni, Brețcu, realizau scopul și sarcinile inițiale ale corespondentelor lor de pe versantul celălalt al Carpaților.

Situația oarecum mai dificilă credem noi era înspre Olt unde dacă mergem pe evoluția în timp a castrelor vedem că abia spre sfârșitul domniei lui Hadrian, limesul Alutanus conturează definitiv această linie fortificată, perioadă în care se pare că a fost sub observația strictă a armatei din Dacia Inferior, în cooperare cu armata limesului dunărean.

Înclinăm să credem că romanii nu puteau să lase zonele deluroase, unde populația geto-dacică realiza o locuire intensă, fără a planta în mijlocul ei cu scopul de a o supraveghea și în acelaș timp de a bara trecătoarea Bran pînă la o dată nu înaintată în timp apărută de burgul Rucăr, o serie de castre, supoziția noastră îndreptîndu-se în special spre cel de la Jîdava și spre altele ridicate în zonele dinspre cîmpie.

Descoperirea unor materiale numismatice datînd din vremea lui Antonius Pius în castrele Jîdava⁵ și Băneasa⁶ ne face să credem că limesul transalutan este opera acestui împărat. Este un adevăr peremptoriu că în timpul acestui împărat, limesurile duble își găsesc o aplicație complexă, reclamate de dublarea primei linii-la noi limesul alutan ca un aspect și protejarea populațiilor, cînd, dezvoltarea progresivă a așezărilor — canabae în speță în jurul Romulei și a altor stațiuni de pe artera ce lega occidentul cu orientul, a provocat întinderea ținutului provincial asigurată — către est⁷, ca alt aspect.

³ R. Vulpe, în, rev. *Dacia*, N, S. I, 1957, p. 162—164.

⁴ R. Vulpe, *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les roumains*, în, *Dacia*, N. S., V, 1961, p. 377—378.

⁵ P. Polonic, *Săpăturile de la cetatea Jidova lângă Cîmpulung*, în, Tocilescu, *Mss. Acad. R.S.R.*, vol. 5137, fila 206. Monetă de argint găsită la porta praetoria cu inscripția : IMP. ANTONINVS PIUS. AUG.

⁶ C. Bolliac, *Excursiune arheologică din anul 1869*, în, București, p. 14. cf. G. Cantacuzino, *Le grand camp romain situé près de la commune de Băneasa (dep. Teleorman)*, în *Dacia*, IX—X., 1941—1944, p. 441—472.

⁷ E. Fabricius, *Limes*, în, R.E., XIII, p. 645.

Studiul castrelor de pe limesul transalutan, construite din pământ, cărămidă și piatră, al tehnicii de construcție și a materialului numismatic ieșit din săpături duc la concluzia că, apariția lor în timp este succesivă și nu concomitent, deci nu putem atribui unui singur împărat ridicarea lor exhaustivă.

Aplicată la contextul general al limesului transalutan, prezumția noastră, sintetizează evoluția temporară a acestuia, concretizată în părțile sale componente: început de Hadrian sau Antonius Pius, care-i prefigurează traseu prin ridicarea castrului Jidava, limesul propriu-zis compus din fossa și valum, plus a unor alte fortificații pentru susținerea lui, în speță castrul Băneasa, este legată de numele lui Antonius Pius, pentru ca să fie desăvârșit de Septimius Severus, care reclădește unele caste, construiește altele⁸, întărindu-le cu trupe necesare apărării.

Cercetarea limesului transalutan a suscitât interesul multora; chiar dacă profesiunea și ocupația nu era adecvată cercetării arheologice.

Printre aceștia amintim pe : comitele de Marsigli, August Treboniu Laurian, Cezar Bolliac pentru ca cercetarea lui să fie făcută sistematic și în mod științific de K. Schuchardt în 1885, de Gr. Tocilescu, Pamfil Polonic, V.Christescu, G. Cantacuzino, D. Tudor și în ultimul timp de Institutul de Arheologie în colaborare cu muzeele Pitești și Cîmpulung.

Limesul Transalutanus cunoscut din tradiție sub numele de „drumul lui Traian“, este o fortificație romană care se întinde în partea de răsărit de Olt paralel cu acesta și la o distanță de 10—50 km de el, ce se desfășoară de la Dunăre pînă la trecătoarea Bran, pe o lungime de 235 km format dintr-un vallum de pământ cu miezul ars, înalt de 3 m și lat de 11 m, avînd eșalonate la o distanță ce variază între 150—300 m, caste de pământ, cărămidă sau piatră⁹.

S-au stabilit un număr de 13 caste care se eșalonează în spatele limesului avînd mărimi ce variază între 60×60 — $132,35 \times 98,65$ m, distanțele unele de altele la cca. 10—15 km, prevăzute fiind între ele cu turnuri de observare și pază ridicate pe movile sau înălțimi dominate.

În ceea ce privește tehnica de construcție a acestui limes ea este deosebită de a celorlalte întîlnite la noi și în alte părți ale imperiului descrierea lor avînd-o din observațiile de teren ale lui Tocilescu și Polonic, săpături directe în vallum nefăcîndu-se.

Gr. Tocilescu a observat că limesul are la bază o lățime de 10—12 m și o înălțime de 3m. Pe culmea lui, pe o suprafață de 3 m, lățime s-a construit un zid de chirpic gros de 1 m, îngropat tot cam atît în val, înălțimea lui măsurînd 2,60 m, care ars insitu a căpătat o mare duritate. Zidul acesta avea lateral palisade, iar pe culmea lui, așa cum se vede din încercarea de reconstituire efectuată de Polonic, ar fi existat creneluri de 0,30 cm grosime 1,50 m la care se ajungea probabil cu o scară.

La baza platformei, așa cum reiese din observațiile de teren ale lui Tocilescu, erau puse trunchiuri de arbori în poziție orizontală cărora

⁸ Tezaurul de la Săpata începe cu monede aparținînd lui Septimius Severus cf. V. Christescu, *Le trésor de monnaies de Săpata de Jos et la date du limes de la Valachie*, în, Istros, I, 1 (1934), p. 73—80.

⁹ Gr. Tocilescu, *Mss. Ac. R.S.R.*, vol. 5139, p. 122.

ulterior li s-au dat foc și cu care ocazie a fost ars și chirpicul ce era pus pe acestea ¹⁰.

Tehnica aceasta, unii cercetători înclină să creadă că ar avea o proveniență indigenă și întrebuințată mai ales acolo unde lemnul era din belșug și piatra lipsea.

Sistem similar de construcție s-a aflat la castrele de la Niederschsen și la castelul Hochbouki săpat de K. Schuchhardt, ridicat după analele lui Einhard de către Carol cel Mare în 808, constând dintr-un zid înconjurător din pământ, lemne și palisadă.

Zidul era așezat pe un fundament lat de 4 m făcut din trunchiuri de arbori peste care s-a aflat pământul ars *in situ* ce atingea o înălțime de 1,50 ¹¹.

Vallum-ul ce constituie o parte importantă a limesului transalutan trebuie să fi fost precedat de o *fossa* destul de adâncă, dar din cauza nesăpării ei nu se poate știți precis ce lățime și ce adâncime avea.

Ipotetic, considerăm că la ridicarea acestui limes s-a procedat în aceeași ordine ca și în alte părți ale granițelor, raportînd limesul la castrele construite în prealabil, prevăzînd pentru paza și semnalizarea luminoasă sau sonoră, turnuri de observare pe înălțimile dominante în speță movilele la cîmpie, iar în părțile de deal vîrfurile acestora.

Traseul limesului transalutan a fost călcat cu piciorul de către P. Polonic după ale cărui raporte păstrate în manuscrisele lui Tocilescu și ulterioarele cercetări de teren efectuate de profesorul D. Tudor, îi putem urmări desfășurarea sa.

Troianul începe de pe malul Dunării cu castrul *Flămînda* urmînd pe Valea Adîncă și Valea Culei, taie șoseaua națională Turnu Măgurele — Alexandria și se îndreaptă spre castrul *Putineiu*. Pe această porțiune se pot observa movile care ar putea fi fundamentele turnurilor de observare și de pază.

De la castrul *Putineiu* valul traversează râul Călmățui îndreptîndu-se spre castrele de la *Băneasa* de unde trecînd peste Valea Adîncă se orientează către nord spre gara Troian în apropierea căreia se întîlnește cu Brazda lui Novac de Sud pe care o taie ¹² și din pământul căreia s-a folosit pentru ridicarea limesului transalutan în această porțiune.

Troianul urmează de la acest punct spre *Valea Urlui* unde se află un castru ce face parte din sistemul său de apărare, pentru a trece apoi pe lîngă *Roșiori de Vede* (castru), prin pădurea Scioștea, unde se observă pe val blocuri de lut ars cu urme de nuiete și pari carbonizați pe o lungime de 4 m. Din această pădure valul se îndreaptă spre *Gresia* avînd eșalonate în acest interval movile ce-ar fi putut constitui locuri de ridicare a turnurilor de pază sau de observare. De la castrul *Gresia*

¹⁰ Găurile observate de Tocilescu la marginea valului și cărbunii din ele ar fi un indiciu că acestea erau lăsate intenționat pentru a se putea da foc la arborii așezați ca fundament.

¹¹ Cf. Gr. Tocilescu, în. *Mss. Ac. R.S.R.*, vol. 5139, fila 17.

¹² P. Polonic, *Semnalări arheologice și istorice în România și vecinătăți. Troianul*, în. *Tocilescu, Mss. vol. 5137*, p. 263; D. Tudor, *Constantin cel Mare și recucerirea Daciei romane*, în. *Rev. Istorică, Romană*, Vol. XL—XLI, 1941—1942, p. 134 și urm.

valul se îndreaptă spre nord, avînd în spate castrele *Ghioca* și *Urluieni* în apropierea acestuia din urmă Troianul este tăiat de Brazda lui Novac de nord¹³.

Limesul s-a putut observa că are înălțimea de 2 m la ieșirea din Urluieni, unde era apărat de două castre, după care urmează direcția lagărelor de la *Fîlfani-Izbășești*, *Săpata de Jos*, *Albota*, pentru a se opri pe malul Argeșului, unde se află castrul *Purcăreni*. Începînd de aici pînă la Valea Mare (Mușcel) pe o distanță de 50 km, *limes-vallum* nu mai este identificat, fiind semnalate doar castrele de la *Jidava* și cel din apropierea acestuia de pe *Dealul Morii*, ceea ce ne face să credem că în acest interval dacă nu au mai existat alte castre, cel puțin au fost prevăzute turnuri de observare și semnalizare, iar locul limesului propriu zis era deținut de apele râurilor Argeș, Rîul Doamnei, Rîul Tîrgului¹⁴.

Urmele limesului au fost semnalate în urma cercetărilor lui Polonic tocmai la Valea Mare, după urmele de arsură, pe o lungime de 1 km, ce înconjură muntele Mateiaș dinspre apus, coborînd în Valea Dimboviței la Dragoslavele, pentru ca urmele sale să mai fie identificate la Rucăr, lăsînd în dreapta burgul ce fusese sediul cohortei *II Flavia Bessorum*.

Unii din istoricii din trecut au căutat să prelungească limesul *Transalutani* pînă în Transilvania, considerînd că lagărele de la Rîșnov, Comăleu, Brețcu sînt o continuare a limesului valahic, iar tot limesul ca datînd dintr-o perioadă anterioară celui *Alutani* și îndreptat cu frontul către Oltenia¹⁵.

Privitor la datarea limesului s-au purtat multe discuții în istoriografia veche și mai nouă. Gr. Tocilescu îl consideră ca datînd din epoca lui Marc Aureliu¹⁶. P. Polonic și alți cercetători dintr-o epocă mai recentă, că ar aparține lui Septimius Severus¹⁷.

Zangemeister¹⁸ și E. Kornemann¹⁹ vedeau în el un limes dublu al Oltului, ceea ce, după opinia noastră, pare mai verosimil și nu contrazice nici ipoteza „mentorului“ în materie de limes — E. Fabricius, că acesta pe lîngă scopul apărării imediate ca front înaintat al celui de pe Olt, era și un protector al populațiilor staționare pe malul drept al Oltului²⁰ și-l atribuiau lui Antonius Pius.

Prezumțiile noastre converg tot către a atribui lui Antonius Pius ridicarea acestui limes, măsură similară luată de acest împărat în Britannia și în Germania.

Contribuția deosebită în întărirea acestui limes pare s-o aibe Septimius Severus și Caracalla, care sînt atestați prin materialul numismatic ieșit din săpături în multe castre de pe limesul *Transalutani*.

¹³ Datată în epoca lui Constantin cel Mare, cf. D. Tudor, op. cit. p. 143.

¹⁴ Un document de la C. Brîncoveanu vorbește de Troian ca semn de hotar al moșiei Godeni, lîngă Schitu-Golești, în apropierea castrului Jidava, cf. P. Polonic, în Tocilescu, *Mss. Ac. R.S.R.*, vol. 5139, p. 10.

¹⁵ Această teorie este infirmată de monetele descoperite pe limes, care merg pînă la Septimius Severus, Caracalla.

¹⁶ Gr. Tocilescu, *Mss. Ac. R.S.R.* vol. 5139, fila 2.

¹⁷ P. Polonic, *Săpăturile de la cetatea Jidava lîngă Cîmpulung*, în Tocilescu *Mss. Ac. R.S.R.*, vol. 5137, fila 228.

¹⁸ Cf. D. Tudor. *Oltenia Romană*, p. 212.

¹⁹ E. Kornemann, *Die neueste Limesforschung*, în *Klio*, VII, (1907), p. 105 și 1909) p. 500 și urm.

²⁰ E. Fabricius, în *R.E.* p. 645.

S-ar putea totodată ca, înaintea ridicării castrelor mari de pe acest limes (Băneasa, Săpata de Jos, Jidava) să fi fost ca o fază inițială castelele *aestiva* ce sînt ridicate în apropierea lagărelor mai susamintite, pentru ca ulterior să se treacă la construcția celor mari de tipul *castra stativa-hiberna*.

Sumarele sondaje făcute în aceste castre de pămînt, nu ne dau o imagine clară asupra evoluției lor în timp, ceea ce nu exclude nici presupunția ca unele din ele să fie de o dată mai recentă.

Caracteristic pentru limesul *Transalutanus* este faptul că, dacă primul limes de pe Olt se ține strict pe linia acestui râu, urmînd o direcție cit mai scurtă, cel de la est de Olt nu urmărește linia cea mai scurtă, ci cea mai posibilă și mai facilă de apărut, din care cauză străbate bazinele mai multor ape (Vedea, Urluia, Argeș, pentru a nu aminti decît cîteva) pe malurile cărora în poziții dominante și respectînd canoanele legate de castrametație, să-și instaleze lagărele.

Remarcăm în mod deosebit amplasarea lagărului Purcăreni pe malul Argeșului în apropiere de Pitești, zonă de interferență a celor 3 riuri (Doamnei, Argeș, Tîrgului) pe care Polonic îl numește „cheie de boltă a strategiei romane la confluența acestor văi”.

Limesul *Transalutanus* precede linia strategică de așteptare formată din castre, burguri, turnuri de observare și semnalizare, avînd astfel eșalonate la o distanță de 150—300 m de el lagărele: Flămînda, Putineiu, Băneasa (două), Roșiori de Vede, Gresia, Crîmpoia, Urluieni (două), Filfani, Izbășești, Săpata de Jos (două), Albota, Purcăreni, Jidava (două).

Castele simple erau construite din pămînt, iar cele duble sînt din cărămidă, din pămînt ars ce constituia incinta lagărului, iar singurul construit în piatră este cel de la Jidava.

Cercetări și sondaje întreprinse în castelele de pe limesul *transalutan* au început cu Tocilescu și Polonic, care ne-au lăsat în manuscrise sau lucrări, descrierea lor, planurile cu dimensiuni aproximative luate la suprafață.

Săpături nu s-au efectuat decît la Băneasa, în 1943, de către G. Cantacuzino, la Săpata de Jos în anii 1928—1929 de către V. Cristescu, la Jidava în anul 1901 de către Polonic și Tocilescu și începînd cu 1962 s-au reluat cercetările aici sub egida Institutului de Arheologie de pe lîngă Academia R.S.R., sub conducerea cercetătorului Emilian Popescu.

Flămînda (jud. Teleorman). Este primul castru din limesul *Transalutanus*, fiind așezat pe malul Dunării, avea misiunea să supravegheze un important vad. Incinta lui este din pămînt ce formează un val înalt de 1,50 m, lat de 20—30 m, precedat de o *fossa* adîncă de 1,80 m. Tocilescu îi publică o schiță luată la suprafață de Polonic.

Putineiu (jud. Teleorman). După datele lui Polonic acest castru se află la o distanță de 18 km de cel de la Flămînda, are o formă patrată cu ziduri din cărămidă, prevăzute cu 4 porți. Suprafața castrului este de 52 × 52 m. Înaintea zidului se află un val înalt de 2 m și un șanț adînc de 0,50 m.

Băneasa (jud. Teleorman). Se află în apropierea comunei Băneasa, așezat pe o înălțime ce domină împrejurimile — platoul Călmățuiului, la o distanță de 4 km de castrul de la Putineiu și la 14 km de următorul castru — Roșiori de Vede.

În urma excursiilor sale în aceste părți, Cezar Bolliac identifică la Băneasa două castre cu incintă de pământ, întreprinzând sumare sondeaje care au dat la iveală materiale ceramice, numismatice, obiecte din fier.

Cercetările efectuate pe acest limes de către Tocilescu și Polonic s-au materializat în schițele de suprafață ale celor două castre, precum și a dimensiunilor acestora: castrul cel mare are o suprafață de 180×170 m, iar cel mic 80×60 m.

Săpături sistematice, dar din nefericire de scurtă durată, sînt efectuate de G. Cantacuzino, care ne face o succintă prezentare a castrului, a stratigrafiei secțiunilor trasate, a materialelor arheologice ieșite din săpături ²¹.

Castrul cel mare are o formă aproape patrată, cu axa orientată N. S., în aceeași direcție cu limesul *Transalutani*, unde prezumtiv trebuie să se afle *poarta praetoria*. Incinta ce măsoară 130 m, respectiv 126 m, este compusă din zid de pământ ars, înalt de 1,70—1,80 m, inclusiv crenelurile și lățimea variind între 1,50—2 m. Precedînd zidul se află o *fossa* de 8 m lățime și 2,50 m adîncime. La colțurile de nord și S. V. s-a putut identifica o îngroșare a zidului de incintă cu 0,50 m întrebunătățită pentru protejarea colțurilor, ceea ce face ca zidul să aibă aici între 2—2,50 m. În fața zidului se găsesc o *berma* de 2,50 m, iar în interiorul castrului lipit de incintă s-a identificat un drum de rond lat de 2 m ce se afla pe o pantă de pământ bătut, formînd un chirpic cu o mare duritate ²².

La baza acestei pante, înconjurînd castrul la interior, s-a aflat *via sagularis* avînd o lățime de 4 m. Porțile castrului nu s-au identificat, ele fiind probabil din lemn.

Cercetările efectuate de Cantacuzino în castrul cel mic au relevat suprafața acestuia de 84×60 m, un val înconjurător lat de 10 m și înalt de 1,50 m, precedat de o *fossa* de 7 m lățime și 0,30 m adîncime.

Materialul arheologic rezultat în urma sondajelor întreprinse de Cezar Bolliac și G. Cantacuzino este compus din monede aparținînd lui Antonius Pius, Septimiu Severus și Caracalla, din fragmente ceramice și obiecte de metal. Nu s-a descoperit nimic care să ateste existența trupei ce staționa aici, totuși, ținînd cont de suprafața sa de 1,6 ha, este de admis că putea să cantoneze un *numerus* sau o *cohors quingenaria peditata*, adică o unitate de 500 de oameni.

Roșiori de Vede (jud. Teleorman). Cercetările întreprinse de Polonic de-a lungul Troianului au evidențiat și castrul de pământ de la Roșiori de vede, care avea o incintă patrată, cu o suprafață de 66×60 m. Precedînd zidul se afla un *vallum* înalt de 1 m și lat de

²¹ G. Cantacuzino, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 441—472.

²² Acest sistem este folosit la Arcidava, din îngrămădiri de pietre (Gr. Florescu, în *Istros*, I, 1934 p. 65), la Micia din pământ amestecat cu prundiș (C. Dai-covicu, Micia, p. 15—20), la Răcari din pământ amestecat cu fragmente de cărămizi și pietre (Gr. Florescu, *Castrul roman de la Răcari — Dolj* p. 7).

10 m în fața căruia, pe o lățime de 8 m, s-a identificat un șanț de apărare.

Ghioca (jud. Teleorman). Așezat în apropierea limesului, are o formă dreptunghiulară, cu laturile de 100×136 m, înconjurat de un val înalt de 2 m, ce era precedat de o fossa lată de 15 m și adincă de 1 m.

Urluieni (jud. Argeș). Pe dealul Cotmeana sînt două castre de pămînt, unul mai mare, cu o suprafață de 146×140 pași, apărat la exterior de un șanț lat de 7 m, adînc de 1,50 m și un val lat de 15—18 m și înalt de 1,50 m. Caracteristic este faptul că șanțul de la castrul cel mic, a cărui incintă măsoară 115/150 m este comun cu cel de la castrul cel mare. Așezarea castrului pe marginea unor rișe face inutilă existența șanțului și valului de apărare pe două din laturile sale.

Filfani (jud. Argeș). Face parte din sistemul de apărare al limesului transalutan, ocupînd o poziție dominantă în apropierea văii Urluii, acoperind o suprafață de 84×120 m, înconjurat de 3 valuri și 3 șanțuri. Unul din valuri măsoară 15 m lățime și 2 m înălțime. Datorită așezării sale într-o minunată poziție strategică, fiind înconjurat din trei părți de rișe adînci, era accesibil doar pe o singură latură, unde trebuie să fi avut și poarta.

Săpata de Jos (jud. Argeș). La o distanță de 25 km de Pitești, în apropierea râului Cotmeana, ce înconjoară din trei părți un platou, s-au identificat două castre, unul din pămînt și altul din cărămidă, ce fac parte din sistemul limesului transalutan.

Planul castrelor și dimensiunile de suprafață le avem din manuscrisele lui Polonic, iar cercetări sistematice au fost întreprinse în anii 1928—1929 de către V. Christescu.

Castrul de pămînt. Este de dimensiunile 35×45 m, avînd o incintă formată dintr-un val de pămînt bătut, prevăzut în unele locuri cu birne orizontale. În fața zidului de incintă se afla un șanț ce făcea parte și din sistemul de apărare din fața castrului cel mare. Sondajele de aici n-au scos la iveală nici un obiect roman.

Castrul de cărămidă avea o suprafață de 125×90 m. Zidul său de incintă era din cărămidă și măsura 1,50—1,75 m grosime, apărat la exterior de un val de pămînt lat de 6,50 m și înalt de 1,50 m. Colțurile castrului erau rotunde, fiind prevăzute în interior cu turnuri de dimensiunile 10×6 m. Berma nu a fost descoperită, V. Christescu considerînd că Whergangul și acesta formau un tot, despărțit doar de zidul de incintă. Porțile și pretoriul n-au fost precizate. Din săpăturile efectuate în incinta castrului au ieșit la iveală mai multe monede de bronz, găsite izolat și un tezaur de 44 de monede de argint, datînd din timpul lui Septimius Severus pînă la Filip Arabul, din care cauză s-a considerat ca întemeietor al întregului limes Septimius Severus, iar perioada de sfîrșit a acestei linii fortificate ca datînd din vremea lui Filip Arabul, anul 245 e. n., o dată cu atacurile carpice.

Albota (jud. Argeș). În apropiere de Albota se află un castru, ce face parte din sistemul de apărare al limesului transalutan, fiind așezat

pe un platou înconjurat din trei părți de rișe adânci. Incinta e construită din pământ, avînd o formă patrată și acoperind o suprafață de 108×95 m, prevăzută la exterior cu un val de apărare lat de 20 m și înalt de 0,50 m.

Purcăreni (jud. Argeș). Așezat într-o poziție dominantă, pe malul riului Doamnei, la configurația riurilor Argeș, Tîrgului și Doamnei, controla drumul ce ducea spre Jidava și mai departe spre Bran. Incinta sa este din pământ, fiind, în mare parte, distrus de ape, dimensiunile sale lăsate în manuscrisele lui Polonic sînt doar orientative: 160 m o latură, precedată de un val înalt de 1 m și lat de 0,33 m.

Limesul Transalutanus care se sfîrșește lîngă acest castru nu se mai cunoaște pe o distanță de 50 km, pînă la Jidava, interval în care el era compus, probabil, din alte castre, turnuri de observare și chiar vallum, dar care nu ni s-a păstrat, fiind distrus de ape.

Jidava (jud. Argeș). Pe valea Cîmpulungului, pe un platou înconjurat de apele riului Tîrgului, la intersecția căilor de comunicație ce veneau de la Dunăre spre Transilvania, îndeplinind sarcina apărării trecătorii Bran, se aflau două castre, unul de dimensiune mare, construit din piatră și unul mai mic, cu o incintă de pământ, în apropierea acestuia. Primele știri despre acest castru le avem de la de Marsigli, săpături parțiale făcînd în 1877 Butculescu, pentru ca în 1901, P. Polonic să le continue, lăsîndu-ne dimensiunile porților, ale praetoriului, planul întregii fortificații²³.

Castrul de pământ. Se află la o distanță de 200 m de cel de pământ. Identificat de Polonic, din manuscrisele căruia redăm următoarele dimensiuni: forma patrată cu colțuri rotunde, latura 80 m, înconjurat de un val lat de 10 m și înalt de 1 m, precedat de un șanț cu lățimea de 5 m. Sondajele de aici au scos la iveală ceramică și cărămizi. *Castrul din „Dealul Morii”.* Cercetările de teren ale aceluiași Polonic au relevat pe dealul Morii de lîngă C.-Lung, un castru din care au ieșit cărămizi asemănătoare celor de la Jidava.

Castrul de piatră. Este orientat pe axa N-S., cu pota praetoria spre sud, de unde se aștepta inamicul. Din planurile lui de Marsiglii ar reieși că acest castru avea un prim șanț la o distanță de 100 m, față de zidul de incintă care se putea umple cu apă, lucru puțin probabil pentru că lagărul este așezat pe o curbă de nivel mult mai ridicată decît apa riului Tîrgului. Un al doilea șanț, care face parte din sistemul de apărare al lagărului, s-a aflat în urma săpăturilor efectuate de Polonic lîngă zidul construcției, avînd o formă ascuțită, lat de 11 m și adînc de 3 m, iar prin descoperirea unor stîlpi în interiorul șanțului, au evidențiat faptul că în dreptul porților existau poduri mobile.

Dimensiunile castrului sînt $132,35 \times 98,65$ m, zidurile sale din piatră de rîu, au ca liant mortarul, iar pentru creneluri cărămida, ziduri a căror grosime este de 1,80 m, iar temelia de 2,20 m. Porțile aveau ziduri în exterior, îmbrăcat cu un puternic parament de blocuri de piatră, în tehnica opus quadratus²⁴, acestea pîrînd a fi dintr-o epocă

²³ P. Polonic, în *Tocilescu, Mss, Ac. R.S.R., Vol. 5137, fila 204 și urm.*

²⁴ Sistem similar la Micia, cf. C. Daicoviciu, op. cit. p. 16.

mai tirzie ridicării inițiale a castrului, indicînd mai degrabă o refacere a acestuia. Colțurile castrului sînt rotunde, avînd o îngroșare la exterior de 0,70 m, pe o distanță de 3,30 m, care formau un turn de colț semi-circular, dar care la interior are forma aproape patrată. Caracteristic este faptul că aceste turnuri sînt construite din zid masiv de piatră, ceea ce ne face să credem că turnurile aveau suprastructuri din lemn dacă asociem și mulțimea scoabelor și a cuielor ieșite din săpături. Castrului i-au fost indentificate cele patru porți, toate prevăzute cu turnuri. În interiorul castrului se află praetorium cu dimensiunile 34,70 × 30,40 m, construit din ziduri groase folosindu-se ca liant mortar. În partea de vest a casei comandantului s-a indentificat horreum-ul lung de 37,70 m și lat de 13,75 m avînd ca susținători ai zidului contraforți.

Descoperirea unui denar de argint aparținînd timpului lui Commodus aflat pe nivelul de călcare al acestui horreum duce la ipoteza că această magazie ce exista în timpul lui Commodus a fost probabil refăcută în urma unor avarii, după cum s-a putut observa și la contraforții zidului ce prezentau urme de reparații ²⁵.

Castrul Jidava-complex închis prevăzut cu 22 turnuri de apărare se situează prin suprafața sa de 1 300 mp ca cel mai mare castru al limesului Transalutanus. Așezat într-o poziție dominantă, barînd drumul ce duce spre trecătoarea Bran, care lega pe dacii de pe ambele versante ale Carpaților, castrul e conceput ca o puternică fortificație avînd în același timp sarcina supravegherii celor care au distrus burgul Rucăr-dacii liberi staționari în părțile muntoase — de a reglementa exploatarea minei de sare ce se afla în apropierea castrului, în localitatea pe care tradiția orală i-a consemnat-o în Apa Sărată.

Raportat în timp, castrul acesta se leagă de măsurile organizatorice și administrative luate de Hadrian și Antonius Pius, care departe de a socoti pe daci și roxolani pacificați, au luat măsuri în consecință întărind limesul Alutanus și construind linia fortificată de la răsărit de Olt. Compararea formelor arhitecturale ale castrului Jidava, a scopului determinat în cadrul apărării Daciei, a materialului faptic evidențiat de săpături, cu castelele Racoviță, Răcari, Micia, Arcidava, arată, multe similitudini evident exceptînd subiectivismul inginerilor constructori ai fiecărui castru de mai sus citat, ridicate în perioada Hadrian-Antoninus Pius.

Castele pe care le-am luat ca mijloc de comparație cantonau în ele, *numeri, cohortesalae*. La Racoviță, după opinia noastră staționa probabil tot *numerus burgariorum et veredariorum Daciae Inferioris* ²⁶, atestat în castrul de la Copăcenii, la Răcari *numerus Maurorum S (alde)* ²⁷, Micia *cohors II flavia Commagenorum (equitata), cohors I*

²⁵ Cf. F. Mîrțu, *Prezențe dacice în viața domestico-militară a castrului Jidava*, în Mss., nota 2 fila 1, indentificată și de Bucur Mitrea, în S.C.I.V. tom. XVIII, nr. 1, 1967 p. 197. Moneda se află la muzeul Cîmpulung-Muscel, sub nr. de inventar 2463

²⁶ Gr. Tocilescu, Fouilles, p. 130.

²⁷ N. Gostar, *Numele antic al așezării de la Răcari*, în S.C.I.V., V, 1954, p. 607—610.

Vindelicorum și *ala I Hispanorum*²⁸, *Arcidava cohors I Vindelicorum*²⁹, iar în castrul Drobeta ridicat după cum se știe în perioada dintre cele două războaie dacice și completat de lucrările efectuate în timpul lui Hadrian staționau *cohors III Campestris* și *cohors I Sagittariorum milliaria*³⁰, ceea ce ne face să credem că este întemeiată ipoteza potrivit căreia Jidava ar fi fost reședința unei unități auxiliare de *numeri*, chorte sau ală de cavalerie.

În castru deosebit de mărturiile epigrafice cu numele soldaților zidari, este atestată inscripția de *milles turmaris*³¹ care reprezintă o funcție de cavalerie menționată atât la equites singulares cât și la alae.

Descoperirea de arme în special săgeți folosite de *sagittari*, lănci întrebuințate pe întreg imperiul de formațiunile auxiliare de cavalerie pledează pentru o formație de călăreți și în fine legate de aceeași *equus caballus*.

Studierea armamentului descoperit, în special depozitul cu cele peste 400 de săgeți din *praetorium*, apoi varietatea tipurilor de *pilum*-uri³² și săbii — *machaera*³³, întăresc și mai mult opinia privind această trupă de cavalerie, care raportînd-o pericolului prezumat de străpungerea limesului de către dușmani, putea să se retragă în timp util pe aliniamentul următor — *limes Alutanus* ceea ce opinăm că s-a și întîmplat în anul cînd limesul pe care îl apărau a căzut sub loviturile carpice.

Mulțimea săgeților descoperite în *armamentarium* relevă cel puțin ipotetic că avem de-a face cu o trupă de călăreți *sagittari* specializați în luptele de deal și de cîmpie.

Făcînd o derogare de la scopul strategic determinant în cadrul limesului transalutan al castrelor ce dădeau trînicia și stabilitatea acestei linii, reliefăm în același timp caracterul predominant de focare materiale și culturale romane difuzate în aria culturală geto-dacică din împrejurimi. Încadrat în masa dacilor din întreaga provincie, populația din părțile nordice ale limesului transalutan vor încerca să scuture prin dese răscoale stăpînirea romană. Astfel au loc un șir de răscoale interne începînd cu Hadrian, continuînd cu Antonius Pius și luînd o amploare deosebită în timpul împăraților următori.

²⁸ C. Daicoviciu, *Micia*, p. 23.

²⁹ Gr. Florescu, în *Istros*, I, 1934, p. 60—72.

³⁰ D. Tudor, *Oltenia romană*, p. 231 și 232.

³¹ P. Polonic, în *Tocilescu, Mss. Ac. R.S.R., vol. 5137, fila 231*.

³² S-au descoperit 21 vîrfuri de sulită. Acest fel de arme servind la aruncat, în lupta de la distanță, majoritatea aflate în *armamentarium*, cunosc patru tipuri principale: două tipuri cu vârful piramidei mult alungit sau mai scurt cu patru fețe, toate au minerul tubular, tronconic pînă la bază patrată, avînd cîte o gaură pentru, cuiul ce le fixa pe minier aflat la Muzeul Cîmpulung-Muscel, inv. nr. 2356).

Al treilea tip este tot cu vârful piramidei nr. inv. 2357).

Al patrulea tip de pilum este cu vârful harpon cu minier tronconic și în torșadă, nr. inv. 2241) identificate și după Reinsch, în *D.A., IV, 1*, p. 483. În afară de aceste pilum-uri s-au mai găsit două tipuri de lănci pentru lupte corp la corp (hasta). Un tip are o formă romboidală, aplatisată, bombată ușor de-a lungul nervurii centrale, cu minerul scurt, tubular, tronconic, (inv. 2564). Al doilea tip este în formă de frunză de salcie cu minerul tubular tronconic. Vezi, și Cagnat-Chapot, *Man. d'arch. rom.*, Paris, 1920, II, p. 330.

³³ *Machaera* — este o armă de forma unui cuțit, o sabie scurtă, cu o muchie ușor curbată și minerul peduncular aplatisat (nr. inv. 2566). Identificate după E. Saglio, în *D.A.* p. 1460.

Pentru întărirea defensivă a provinciei împărații romani vor căuta să întreprindă măsuri de consolidare, de construire a noi fortificații și de asemenea folosindu-se și de diplomația desbinării alianțelor cu popoarele barbare. Atrăgându-i pe goți cu stipendii consistente romanii vor intra în conflict cu carpii care vor ataca Moesia în anii 240 și 242. Acest ultim atac a afectat puternic și granițele de răsărit ale Daciei iar în baza descoperirii tezaurului de monede imperiale de la Săpata de Jos, unii cercetători inclinau să creadă că la această dată a fost părăsit limesul transalutan³⁴. În ultimul timp s-a demonstrat însă că este incoherent a mai susține această ipoteză deoarece tezaurul de la Săpata de Jos nu constituie o dovadă peremptorie pentru părăsirea limesului, la o dată când, deși pericolul era mare pentru soldații cantonați în castru, nu reclama părăsirea limesului. Sensul îngropării tezaurului trădează mai degrabă intenția posesorului de a rămâne.

Continuarea vieții limesului și după anul 242 este atestată de două monede, una de bronz bătută la Viminacium în anul 241³⁵, care, ca monedă mărunță a necesitat un timp mai îndelungat pentru a ajunge în regiunea unde a fost găsită — castrul Jidava — și mai ales o altă monedă de bronz (as) datind din vremea lui Gordian III (240—244 e.n.) găsită în același castru³⁷. Altă dovadă ce pledează în favoarea ipotezei mai sus citate este faptul că întărirea limesului alutaniu cu noi lucrări de fortificații cum este de exemplu împrejmuirea Romulei cu un al doilea zid și prin aducerea de noi efective militare, are loc abia în timpul lui Filip Arabul.

Sub presiunea atacurilor din 242 e.n., se poate spune că limesul transalutanus a fost afectat puternic fiind străpuns de atacatori, suferind stricăciuni, care însă au fost repede refăcute. Descoperirea tezaurului de la Săpata, apoi cele din Oltenia și din Transilvania atestă că pătrunderea carpilor s-a făcut prin cîmpia munteană spre Oltenia și de aici prin trecătoarea Turnu Roșu spre centrul Daciei³⁸.

Atacul din 242 este preludiul mării invazii din 245 când carpii vor devasta din nou Dacia necesitînd venirea împăratului Filip Arabul în provincia atacată și abia după lupte îndelungate va reuși să-i învingă obligîndu-i să părăsească Dacia³⁹.

Sub presiunea acestui atac limesul transalutanus este pentru a doua oară străpuns și de data aceasta părăsit definitiv. În castrul Jidava s-au găsit sub dărîmături oasele soldaților care-l apăraseră pînă atunci și care surprinși de vigoarea atacului n-au mai putut să se salveze regroupîndu-se pe linia Oltului.

³⁴ Christescu, în *Istros*, I, 1934, p. 73—80 ; idem *Istoria militară a Daciei*, p. 91. pe loc și nu de a pleca³⁵.

³⁵ M. Macrea și D. Protase. *Tezaurul de monede imperiale romane de la Geomal și invazia carpilor din anul 242 în Dacia*, în S.C.S. Cluj, 1954, V, 2, p. 554.

³⁶ D. Tudor, *Inscripții latine în muzeul de antichități Iași*, în C.S.C. Iași IV, nr. 1—2, 1953, p.

³⁷ Găsită în fața turnului intermediar al laturii de vest a castrului în campania din 1962, aflată la Muzeul Cimpulung-Muscel, nr. inv. 2462.

³⁸ M. Macrea și D. Protase, op. cit., p. 555.

³⁹ Singurul izvor este Zosimos, I, 20, cf. M. Macrea, *Monedele și părăsirea Daciei*, în A.I.S.C., III, 1936—1937, p. 275.

Odată cu căderea limesului transalutan fortăreața dacică va fi insistent atacată de populațiile dacice învinse dar nesupuse coroborate cu luptele interne ale fraților lor învinși și supuși toate la un loc în contextul general al crizei imperiale concretizată în neputința menținerii ordinii în mijlocul dezordinii care era lumea „barbară“.

Ceea ce însă istoria a consemnat a fost faptul că din încheștarea legiunilor romane ale lui Ulpius Traianus cu oștile lui Decebal, a stăpînirii romane în această provincie pînă la căderea ei și după aceea, va vedea lumina vieții un nou popor care și-a luat numele de la strămoși comuni. Acest popor — poporul român — avînd în conștiința latinătății un suport stenic și vitalizant va înfrunta cu bărbăție și curaj furtunile unei istorii zbuciumate, pentru a-și păstra în decursul veacurilor dreptul la existență, a-și conserva limba și teritoriul, obiceiurile și ființa națională.

LIMES TRANSALUTANUS

RÉSUMÉ

L'auteur relève le caractère défensif de ce limes, dans le contexte de la lutte menée par l'armée romaine contre les révoltes internes de Dacia corroborées avec les attaques externes des Carpes.

En s'appuyant sur les preuves numismatiques architecturales typologiques on montre que le limes est l'oeuvre d'Antonius Pius du nom duquel est lié aussi la construction des limes doubles d'Angleterre et d'Allemagne.

En ce qui concerne les castres du limes ils ont été successivement élevé et pas en même temps.

La défense du limes était faite par les troupes de cavalerie pour pouvoir se replier au cas de danger sur le limes Alutanus. A la suite des attaques des Carpes le limes Transalutanus sera quitté après l'an 245 e.n.

Comunicare prezentată la cea de a II-a Sesiune științifică de comunicări a Muzeului județean Argeș — Pitești 24—25 mai 1971.